

İslam Ülkelerinin Sürdürülebilir Kalkınma Performansı: Kavramlar, Teoriler, Ölçümler

Elnur ALİYEV¹
Kenan ASLANLI²

Öz

Sürdürülebilir kalkınmaya, çevre meselelerine ve politikalarına genel ve İslami perspektiften yaklaşan araştırmalara yer verilen makalede İslam Ülkeleri'nde gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin çevreye negatif etkilerinin (karbondioksit emisyonu örneğinde) daha yüksek seviyede olması kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ülkelerin kişi başına düşen gelirleri arttıkça, orada çevre hassasiyetleri artar, ülkeler daha etkili sürdürülebilir kalkınma politikaları uygulamak için daha fazla maddi kaynaklara sahip olurlar ve buna bağılı olarak post-endüstriyel ekonomiye geçişte çevre kirliliğini nispeten azaltırlar. Bu araştırmada sürdürülebilir kalkınma göstergeleri üzerinden yapılan performans ve istatistik analizleri İslam Ülkeleri'nin henüz bu aşamaya ulaşmadığını, ama gerekli teknolojik ve konsept değişikliği için yeterli kaynaklara sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *sürdürülebilir kalkınma, çevre politikaları, İslam ülkeleri*

¹ TODAİE doktora öğrencisi, ealiyev7@gmail.com

² Bremen Üniversitesi "Hazar Havzası ihraç boru hatları" projesinin araştırmacısı, kenan.aslanli@yahoo.com

Sustainable Development Performances of Muslim Countries: Concepts, Theories and Measurements

Abstract

This article covers different approaches to sustainable development, environmental issues and policies from conventional and Islamic perspective. Using econometric techniques it is proven that high income Muslim countries have higher negative impacts on environment (e.g. carbon dioxide emissions) far from reaching to sustainable development goals. Ideally, if countries per capita income of countries increases, also environmental sensitivities are increasing, countries will have more financial resources to implement more effective sustainable development policies, transition to post industrial economy relatively reduce the environmental pollution. Performance analysis and statistical analysis based on sustainable development indicators carried out in this research demonstrate that Islamic Countries have not yet reached this stage, but apparently, most of these countries have adequate material resources for the initiating necessary technological and conceptual change.

Keywords: *sustainable development, environmental policies, Islamic countries*

Giriş

Kalkınma, sürdürülebilirlik ve bu ikisinin birleşimi olan sürdürülebilir kalkınma kavramları literatüre son 50 yılda girmiştir. Kalkınma tüm insanlara, tam ve ödüllendirici bir hayat sürmek fırsatı için bir garanti olmaya yönelik sosyo-ekonomik yapıların dönüşümü ve yönetiminin kasıtlı, kendinden güdümlü bir süreci olarak anlaşılabilir. Sürdürülebilirlik sürekli olma yeteneği olarak bilimsel anlamı ile sistemlerin çeşitliliği ve üretkenliğinin devamlılığının sağlanmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma ise ekonomik büyüme ve sosyal refah seviyesini artırma girişimlerini, çevreyi ve insanların yaşam kalitesini koruyarak devamlı gerçekleştirme yöntemidir.

1987 yılında yayımlanan “Bizim Ortak Geleceğimiz” konulu ünlü Brundtland Komisyonu raporunda sürdürülebilir kalkınma konsepti şöyle tanımlanıyor: “Şimdiki neslin ihtiyaçlarını gelecek neslin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek kabiliyetinden taviz vermeksizin karşılamak.”³ Sürdürülebilir kalkınmanın 3 sacayağı ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardır. Geleneksel kalkınma anlayışı ise ekonomik büyümeyi hedef alarak sosyal ve çevre boyutlarına gerekli önem vermemekle birlikte kaynakların aşırı tüketimine, zengin ve fakir arasındaki gelir uçurumunun genişlemesine, mevcut doğal kaynakların kirliliğine, insan hayatının anlamsız rekabet ve gerginlik içerisinde geçmesine, küresel ısınmanın hızının tırmanmasına neden olmuştur.⁴

Ekonomik eşitsizliğin, doğal kaynakların kötüye kullanılmasının, dünya çapında finansal krizin kökünde yatan faize dayalı bankacılık sisteminin (aynı zamanda ipotek ve diğer mali araçların) iş hayatındaki etik olmayan uygulamaların İslam’da yasak edilmesi veya en azından teşvik edilmemesi konularında fikirlerine yer verilen Müslüman araştırmacılar aslında sürdürülebilir kalkınma kavramını İslam dini açısından doğal, geleneksel ve yeni olmayan bir konsept gibi yorumluyorlar. Ama aynı zamanda, sürdürülebilir kalkınma, çevre meselelerine ve politikalarına İslami perspektiften yaklaşan araştırmaların düşüncelerine yer verilen makalede İslam ülkelerinde gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin çevreye negatif etkilerinin (karbondioksit emisyonu örneğinde) daha yüksek düzeyde olduğu kullanılan araştırma yöntemleri ile kanıtlanmıştır.

³ “Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future”, *Brundtland Commission*, 1987, p. 16. (www.un-documents.net/our-common-future.pdf)

⁴ Dewan Mahboob Hossain, “Sustainable Development and Islam: Is Religious Teaching Invalid?”, *Middle East Journal of Business*, Vol. 9, 2014, Issue 1, p. 11.

“Islamic Economics” kavramını bir alternatif konsept gibi geliştirerek bu kavramın (a) sosyal, ekonomik, siyasi ve dini konular gibi hayatın farklı bölümlerini bağlayan bakış açısı ile İslami çok yönlü bir nokta sunduğuna, (b) burada normatif bir yaklaşımın baskın olduğuna, (c) sosyal fedakarlığın önemini vurgulandığına, (d) finans sektörü ve reel sektörü bağlayan kapsamlı yaklaşımı ortaya koyduğuna, (e) kaynaklar üzerinde mutlak mülkiyetin ve mutlak kıtlığın kabul edilmediğine, (f) üretim ve tüketimde aşırı atıkların olmasına eleştirel yaklaşımın olduğuna kanaat getiriyorlar.⁵ Bu açıdan yaklaşanlar İslami perspektifin teorik açıdan sürdürülebilir kalkınma konsepti ile tamamlayıcılığının olduğunu ve tam olarak bağdaştığını ileri sürüyorlar. Ama farklı tarihi, sosyo-ekonomik ve doğal etkenlerin etkisi ile İslam Ülkeleri⁶ sürdürülebilir kalkınma göstergelerinde iyi bir performans sergilemiyorlar. Bu ülkelerde sürdürülebilir kalkınma açısından uygun olan norm ve prensiplerin uygulanmadığını da söyleyebiliriz. İslam Ülkelerinin az bir kısmında yoksulluk gibi sosyal problemler veya çevre sorunları sermaye yetersizliğinden çözüme ulaşamıyor, diğer daha büyük bir kısım İslam Ülkeleri’nde ise yeterli sermaye birikimine ve ekonomik büyümeye rağmen yapısal sorunlar ve uygun olmayan coğrafi koşullar ekonomik büyümeyi avantaja çevirmeye olanak tanımamaktadır.

Bu araştırmada sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramları irdelendikten sonra 33 İslam Ülkesi’nin sürdürülebilir kalkınma performansı BM, OECD ve AB tarafından geliştirilmiş göstergeler sisteminden derlenen 10 gösterge üzerinden kıyaslamalı olarak analiz edilmektedir. Bunun yanı sıra, bu ülkelerde milli gelir ile çevre sorunları arasındaki ilişki ortaya konularak ülkelerin “Kuznets Eğrisi”nin dönüşüm noktasına yaklaşma düzeyi belirlenmiştir. Bu araştırma İslami açıdan temel sürdürülebilirlik kavramlarını ele alması yönüyle de mevcut literatüre katkı sağlama amacı taşımaktadır.

1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları

Sürdürülebilirlik kavramı özellikle son 50 yılda sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Kökeni itibarı ile Latince ‘sustinere’ kelimesinden gelen “sürdürülebilirlik” (*sustainability*) kelimesi esas itibarıyla; sürdürmek, sağlamak, devam ettirmek, desteklemek, var olmak anlamlarında

⁵ Z. Hafsa Orhan Aström, “Paradigm Shift for Sustainable Development: The Contribution of Islamic Economics”, *Journal of Economic and Social Studies*, Vol. 1, 2011, p. 77.

⁶ Bu araştırmada “İslam Ülkeleri” ifadesi nüfusu büyük oranda Müslüman olan veya İslam İşbirliği Örgütü’ne üye ülkeleri kapsamaktadır.

kullanılmaktadır. “Sürdürülebilirlik kavramı toplumun sosyal, kültürel, bilimsel, doğal ve insan kaynaklarının tümünün ihtiyatlı kullanılmasını sağlayan ve buna saygı duyma temelinde sosyal bir bakış oluşturan katılımcı bir süreç olarak tanımlanmaktadır.”⁷İngilizce “*sustainable development*” kavramının karşılığı olan sürdürülebilir kalkınma ise; “çevre değerlerinin ve doğal kaynakların savurganlığa yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugünkü ve gelecek kuşakların hak ve yararları da göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinden özveride bulunmaksızın, ekonomik gelişmenin sağlanması” olarak tanımlanabilir.⁸ Kavramın ortaya çıkması Club of Rome tarafından yayımlanan “Büyümenin Sınırları” adlı raporla başlar. Bu raporda “küresel ekonomik sistemin beş alt sistemi olan nüfus, gıda güvenliği, üretim, çevre kirliliği ve yenilenebilir olmayan doğal kaynakların tüketiminin birbirleriyle olan bağlantıları araştırılmıştır.”⁹ Sürdürülebilir kalkınma kavramı için önemli olan ikinci gelişme 1972 yılında Birleşmiş Milletlerin Stockholm’de düzenlediği, Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı olmuştur. 1987 yılında yayımlanan “Bizim Ortak Geleceğimiz” konulu Brundtland Komisyonu raporunda sürdürülebilir kalkınma konsepti şöyle tanımlanıyor: “Şimdiki neslin ihtiyaçlarını gelecek neslin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek kabiliyetinden taviz vermeksizin karşılamak.” Tablo 1’de görüldüğü gibi sürdürülebilir kalkınmanın 3 sacayağı ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardır. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal sacayağında insan ve toplum boyutları geliştirilecek, yerel toplulukların karar alma mekanizmalarındaki etkin rolü sürdürülecektir. Ekonomik sacayağında daha fazla ekonomik boyut geliştirilecek, yaşam desteği ise sürdürülecektir. Kavramın çevresel sacayağında doğanın korunması öncelik olacaktır.

⁷ H. Hayrettin Tıraş, “Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: teorik bir inceleme”, *KSÜ İİBF Dergisi*, S. 2, 2012, s. 57-73.

⁸ Ruşen Keleş, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 112.

⁹ Urungu Akgül, “Sürdürülebilir kalkınma: uygulamalı antropolojinin eylem alanı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 24, 2010, s. 135.

Tablo 1. Sürdürülebilir Kalkınmanın 3 Sacayağı

		Sosyal	Ekonomik	Çevresel
Ne geliştirilecek?	İnsanlar	+++	++	+
	Ekonomi	++	+++	+
	Toplum	+++	+	+
Ne sürdürülecek?	Doğa	+	+	+++
	Yaşam desteği	+	++	++
	Yerel Topluluklar	+++	+	+

Not: + işaretinin sayısı konunun hangi düzeyde kapsandığını gösterir.

Kaynak: <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621>

Daha sonraları yine Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma kavramına önem vermeye devam etmiştir. Birleşmiş Milletlerin 2003 yılında yayımladığı “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” el kitabında sürdürülebilir kalkınma “kişi başına düşen milli servetin zamanla azalmamasını (*non-declining per capita national wealth*) sağlayan kalkınma” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁰ Bu durum milli servetin kaynaklarını oluşturan, insan, sosyal ve doğal kapitallerin korunması veya yer değiştirmesi ile mümkün kılınabilir. Toplumun total sermaye varlıklarının aşağıda beirtilen katagorileri bulunmaktadır:

1. Mali sermaye (hisse senedi, tahvil ve döviz mevduatı gibi);
2. Üretilen sermaye (makine, bina, telekomünikasyon ve diğer altyapı türleri gibi);
3. Doğal sermaye (doğal kaynaklar, arazi ve atığın tekrar kullanımı gibi hizmetleri sağlayan ekosistemler);
4. İnsan sermayesi (eğitimli ve sağlıklı işgücü);
5. Sosyal sermaye (sosyal ağlar ve işleyen kurumlar).

Bir farklı tanımlamada Roberto Repetto *Yeterli Dünya ve Zaman* adlı kitabında şöyle bir fikre yer veriyor: “Sürdürülebilir kalkınmanın temel konusu şimdi alınan kararların ilerideki devirde yaşam standartlarını

¹⁰ Birleşmiş Milletler, “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” Rehberi, 2003, s. 4. unstats.un.org/unsd/envaccounting/seea2003.pdf (Erişim: 10.12.2014).

kötü etkilememesi, tam tersine bu standartları daha da geliştirmesidir.”¹¹ Sürdürülebilirlik kavramını karşılaştırmalı izah etmeğe çalışan Mohan Munasinghe (1993) ise ‘beka’ kavramı ile ‘sürdürülebilirlik’ kavramlarını karşılaştırır.¹² ‘Beka’ refah seviyesinin kritik eşiğin devamlı üzerinde olmasını, ‘sürdürülebilirlik’ ise refah seviyesinin devamlı olarak azalmamasını öngörüyor. Mohan aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmada 3 yaklaşımın olduğunu belirtiyor:(i) ekonomik – kapital stoğunu sabit tutarak veya artırarak geliri maksimize etmek; (ii) çevresel – biyolojik ve fiziki sistemlerin direncini ve mukavemetini korumak; (iii) sosyal-kültürel – sosyal ve kültürel sistemlerin istikrarını korumak.

2. Sürdürülebilir Kalkınmaya İslami Perspektiften Yaklaşımlar

Şunu da belirtmemiz gerekir ki, sürdürülebilirliğe bir proje veya ürün olarak değil bir süreç olarak bakmamız gerekir, çünkü gerçek dünyada birçok çözüm gerektiren kompleks problemlerle uğraşyoruz. Bunun için sürdürülebilirlikle ilgili farklı yaklaşım ve düşünceler aynı problemle ilgili farklı görüş ve çözümler ortaya koyabilir. Tablo 2’de belirtildiği şekilde, İslami perspektifin sürdürülebilir kalkınma ile ilgili ana kavramları şunlardır:

1. Bilgelik (*Hikmet*): Bütün milletlerden bilerek ve isteyerek bilgeliği alma ve içselleştirme çabasını temsil eder. Bilginin bu şekilde çapraz döllenmesi, toplumları sürdürülebilirliği bir yaşam şekli olarak kabul eden değerlere bağlı ekonomik topluluklara dönüştürmemenin kritik bir unsurudur.

2. Adalet (*Adl*): Geniş manada, haklara dayalı olarak sürdürülebilir bir idarenin temeli olan iyi yönetimi ifade eder.

3. Amme Yararı (*Maslahat*): Herkes için neyin ‘iyi’ olduğu konusunda toplumun ulaştığı fikir birliğidir. Bu, ortak iyileri belirlemek için idare etmeyi ve ilkeleri temsil eder.

4. Yenileme (*Tecdit*): Mevcut sorunları ve yeni ortaya çıkan sorunları çözmek için verilen çaba ve kullanılan entelektüel sermayeyi temsil eder. Sürdürülebilir kalkın-maya geçiş yapmak için yeni araç ve metotların yeniden oluşturulması anlamına da gelir.

¹¹ Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd, *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, 2007, pp. 22-23.

¹² Ibid, pp. 22-23.

Tablo 2. Sürdürülebilirlikle İlgili Anahtar İslami Kelimeler

Amme Yararı (Maslahat)	(Arham) (İhsan) Sosyal Güzellik	Bilgelik
	(Mizan) Denge	

Bunun yanı sıra yukarıda belirtilen kavramların her bir çifti sürdürülebilirlikle ilgili bilgi veren bir fikir oluşturur. Özellikle güzellik (*ihsan*); yenileme (*içtihat*) ve bilgelik (*hikmet*) ile birlikte kullanılabilir. Diğer kavramlar olan *tespîh*, *mizan* ve *Arham* Tablo 2’de gösterildiği üzere sırasıyla (bilgelik-adalet), (adalet-amme yararı) ve (amme yararı-yenileme)’nin sonucu olan ve onlarla birlikte kullanılan kavramlardır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ekonomik gelişme, toplumsal ve çevresel denge, özgürlük, barış gibi anlamları birleştiriyor. Sürdürülebilir kalkınma konsepti gereği ekonomik, sosyal ve çevresel faydalar yine ekonomik, sosyal ve çevresel sınırlamalar gözetmeksizin arttırılamaz.

Yukarıdaki tanımlamalara dayanarak, Tablo 3’te gösterilen insanlara, çevreye, normlara ve değerlere göre İslami yaklaşımlarla sürdürülebilir kalkınma için dört yaklaşım şekillendirip kurabiliriz.¹³ Bu dört unsur (insan/çevre/normlar/değerler) arasındaki ilişkiler, sürdürülebilir kalkınmayı anlamaya yönelik bu dört yaklaşımı şekillendirir. Bunlar da aşağıda gösterildiği şekildedir:

a) İslam’da denge (*Mizan*) olarak atfedilen, çevre ile ilgili görevden haberdar bir şekilde yaklaşımla ilgili görevi yerine getirme.

b) Belli kriterlere ve amaçlara göre mevcut bir durumun değerlendirmesine göre yaklaşımı orantılama.

c) Politika oluşturma ve karar vermede insanların menfaatlerini ve düşüncelerini dikkate alan sosyal yaklaşımdır ki, bu da beşeri sosyal sermaye ve bağlantı anlamına gelen Arham demektir.

ç) *Tespîh* anlamına gelen doğanın gerçek değeri ve ekosistem hizmetlerine yoğunlaşan ekonomik yaklaşımdır. Çünkü doğada her an her şey Allah’ı tespîh etmektedir.

¹³ Odeh Rashed Al Jayyousi, “Islam and Sustainable Development: New Worldviews”, *Transformation and Innovation Series*, 2012, pp.14-15.

Anahtar niteliğindeki sürdürülebilirlik kavramları ve İslami literatürde sürdürülebilirlik gelişimi ile ilgili dört yaklaşımla ilgili bunlara tekabül eden kavramlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Sürdürülebilirliğin Farklı Yönleri ve Yaklaşımlarıyla İlgili Terimler

(Arham) Sosyal Sermaye	(İçtihat) Yenileme	(Mizan) Denge
(Maslahat) Amme Yararı	Oran Sosyal	Kapasite Ekonomik
İhsan (Güzellik)	Adl (Adalet)	Tespîh (Dua)

Kaynak: Al Jayyousi (2012)

Sürdürülebilir kalkınma kavramını ve teorik yaklaşımlarını İslami konseptler açısından araştıran az sayıda da olsa araştırmacı ve onların değerli araştırmaları mevcuttur. Sürdürülebilir kalkınmayı İslami açıdan araştıran Zubair Hasan sürdürülebilir kalkınma konseptine 3 yaklaşım üzerinden odaklanmaktadır:¹⁴

1. Ekonomik büyümenin uzun vadeli oranının korunması;
2. Doğal kaynakların kullanımında kuşaklararası eşitliğin sağlanması;
3. Çevrenin mevcut kalitesini korumak için kirlilik artışının kısıtlanması.

Doğal kaynakların ve toprakların sınırlı olması ve nüfus artımı gibi etkenler ekonomik büyümenin sınırlarını belirgin hale getiriyor. Sürdürülebilir kalkınma veya sadece kalkınma konsepti sonsuz zaman kesimini içermektedir. Oysa politik kararlar belli zaman diliminde alınmakta ve İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma planlarını çoğu zaman kesintiye uğratmaktadır. 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu nesiller arası eşitlik kavramına odaklanan sürdürülebilir kalkınmanın tanımını sunmuştur. Bu kalkınma gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak becerisinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını

¹⁴ Zubair Hasan, "Sustainable development from an Islamic Perspective: meaning implications and policy concerns", International Islamic University of Malaysia, *J.KAU: Islamic Econ.*, Vol. 19, No. 1, 2006, pp. 3-18.

karşılıyan anlayışı esas alıyordu. Kaynakların korunmasına daha fazla odaklanılıyordu. Sağlıklı bir ekonomi bizim maddi olanlar gibi maddi olmayan (manevi) ihtiyaçlarımızı da karşılıyan bir esasa dayanır. Bu mal ve fırsatların adil dağılımı için yaşamın doğal temellerini korumayı hedeflemelidir. Gelir ve imkân eşitsizliği ile çevre sorunları ve doğal kaynaklarla zenginlik arasında ilişki belirgindir. Yoksul ülkelerin kendi kaynaklarından dâhili amaçlarla yararlanma ihtiyacı vardır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler yakın gelecekte kullanabilecekler kıt kaynakların nispi oranını küçültmek zorundadırlar. Bir yandan ekonomik büyüme diğeryandan çevreyi koruma için artan talepler arasında bir uzlaşma kurma çabasını ihtiva eden sürdürülebilir kalkınma algısına ciddi bir ihtiyaç vardır. Doğal kaynakların kullanımı için performans verimliliği ve etkili bir organizasyon gereklidir. Aynı zamanda bu belli bir dereceye kadar sosyal dayanışma düşüncesini de pekiştirir. Özetle, Komisyon sürdürülebilir kalkınmanın üç etkenine (ekonomi, çevre, toplum) eşit ölçüde dikkat gösteriyor. Sürdürülebilir kalkınma açısından zararlı olan fikir ve politika pozisyonları insanların çevreye duyarsız kalmaları ile sonuçlanmıştır. İnsan faaliyetinin sonuçları ve çevre arasındaki dengeyi koruyan doğal yasalar vardır ve inanılmıştır ki, bu yasalar gereği çevrenin kendini temizleme işlemi yeterli düzeyde otomatik ayarlamalar veya dengelemeler yapmaktadır. Hâlbuki İslam ve diğerysemavi dinler insanın maddi olarak evrimleşmediğine dikkat çekerek insanın yaratılışını Allah'ın özel bir lütfu olarak görmüşlerdir.

Zubair Hasan'a göre İslami açıdan yaklaştığımızda insan diğerytüm yaratılmışlardan üstündür ve yerkürede Allah'ın naibidir. İslam bu açıdan insana çevre ile ilişkilerinde bir sorumluluk yüklemekte ve insanlığın sosyal davranışlarını düzenleyen doğal bir hukuk sağlamaktadır.¹⁵ Sonunda sürdürülebilir kalkınmaya yönelik düzenlemeler maddi boyuttan daha çok ruhsal veya manevi boyutlar içerir. Bu manevi boyut ise açgözlülük değil, memnuniyet; telaş değil, sabır; maksimizasyon değil, ılımlılık; bir taraflı eğilim değil, denge; rekabet ve yolsuzluk değil, işbirliği ve eşitlik gerektirir. Realitede ise tüm dünyayı saran sürdürülebilir olmayan tüketim, dengesiz büyüme ve çevre-üretim dengesinin bozulması İslam ülkeleri için de çok ciddi bir sorundur. Ekonomiler üretim için doğadan aldıklarını ona geri vermiyorlar. Sürdürülebilirlik süresiz zamanla devamlı gelişme yeteneğini çağırıştırır. Sürdürülebilir kalkınma sosyal iyileştirilmeler için dinamik bir değişimin kısıtlı sürecidir. Sonuçta iki akımın eşitliğini gerektiren

¹⁵ Ibid, p. 15.

“maddenin korunması kanunu” vardır: (a) çevreden çıkarılan enerji dâhil hammadde akışı, (b) ekonomik süreçlerden sonra çevreye geri verilen atıklar. Bu akışlar arasındaki temel dengeyi gösteren basit denklemler vardır. Bu işi başarmak için aşağıdaki semboller kullanılır:

M = enerji dâhil çevreden alınan ham maddeler

G = üretilen mallar

R_p = üretim sürecinden çıkan artıklar

C_{rp} = geri dönüşümlü üretim sürecinden gelen artıklar

C_{rc} = geri dönüşümlü tüketim sürecinden gelen artıklar

DR_p = üretim sürecinden gelen ve çevreye geri verilen net atık

DRC = tüketim sürecinden gelen ve çevreye geri verilen net atık

Doğadaki temel denge denklemi: $M=DR_p+DRC$

Çevreye boşaltılan artıkları azaltmak için çevreden alınan hammaddeleri (M) azaltmak veya kullanılmamış net atıkları çevreye döndürmek mühimdir. Bu noktada İslam’ın doğal kaynakların balanslı kullanımı ile ilgili hükümlerini de hatırlatmakta fayda vardır. Aşağıdaki denklem böyle bir dengeyi ifade etmektedir:

$$DR_p + DRC = M = G + R_p - (C_{rp} + C_{rc})$$

Bu denklemin sonucunu şöyle özetleyebiliriz: Sürdürülebilir kalkınmanın teşviki için bazı alternatifler veya onların kombinasyonu vardır. Mesela; üretimi azaltmak, üretim sürecinden çıkan artıkları azaltmak veya geri dönüşümlü üretim ve tüketim sürecinden gelen artıkları artırmak mümkündür. Ama onların kombine etkisi bile üretimin artması ile gelen çevresel bozulmayı karşılayamaz. ($DR_p + DRC > M$) denkleminde yönelik insanların eylemleri ve aradaki boşluk durmadan artmaktadır. İslam’ın esas prensiplerinin kuşaklararası eşitlik, kaynakların kullanılması zamanın israf edilmemesi refahın eşit paylaşılması, doğanın korunması gibi sürdürülebilir kalkınma kavramları ile örtüştüğünü yazan Zubair Hasan makalesini şu sözlerle bitiriyor: “Böylece görünen o ki, sürdürülebilir kalkınma aslında ahlaki, etik, sosyal ve siyasal bir sorundur. Yalnız ekonomistler veya ekonomi bunu çözmekte acizdir.”

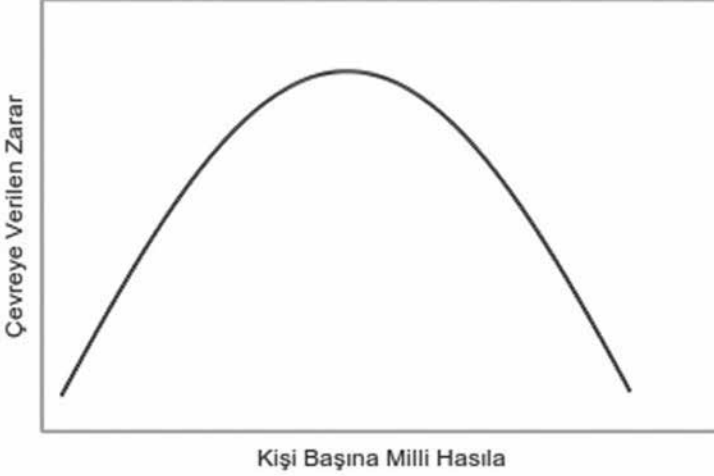
İslami perspektiften sürdürülebilir kalkınmayı analiz eden Mohammed Ansari ise şöyle bir varsayımda bulunuyor: “İslami toplumlarda gerçek anlamda bir sürdürülebilir kalkınma normal günlük hayatın doğal sonucu olmalıdır ve ayrıca sürdürülebilir kalkınma stratejisine gerek yoktur.”¹⁶ İslamda servet birikiminin ahlaki ve hukuki açıdan doğru yollara başvurulmasıyla gerçekleştirilmesinin istenmesi, adaletli sosyal yaşam için gelirlerin yeniden bölüşülmesi mekanizmalarının oluşturulması, refahın bireysel hak olmasının tanınması, ikili ilişkilerde mutlak olarak dürüstlük şartının aranması bu dinin tam anlamıyla kuşatıcı bir sürdürülebilir kalkınma paradigması olmasa bile bu meselenin mikro (bireysel) fenomen gibi temellerini pozitif yönde etkileyici kuralları vardır. İslam insanın diğer yaratılmışlara göre üstün yaratıldığını ileri sürüyor, ama bu üstün yaratığa diğer yaratılmışları sömürme veya herhangi bir kötüye kullanma yetkisi vermiyor. İnsanın maddi varlıklarla bütün temasının ve onları nasıl kullandığının sorgulanacağı inancı da insanları sürdürülebilir kalkınma kavramına yaklaştırıyor.

3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Diğer Teorileri

Sürdürülebilir kalkınmanın diğer alternatif teorilerinden biri de sosyal, ekonomik ve çevre kavramlarının sentezini kendinde barındıran “Kuznets Teorisi”dir. Ünlü ekonomist Simon Kuznets’in teorisine göre ülkenin kişi başına düşen gelirleri arttıkça, orada çevre hassasiyetleri veya duyarlılıkları da artar ve bu ülkelerin post-endüstriyel ekonomiye geçişi ile de işkillelendirilebilir. Diğer bir boyut ise ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile eşzamanlı olarak ‘3C prensibi’nin (*communication, cooperation, coordination*), yani iletişim, işbirliği ve koordinasyon düzeyinin yükselmesi varsayımı da olabilir. Yani daha gelişmiş ülkelerin toplumlarına sunduğu yeni iletişim teknolojileri koordineli bir şekilde gerçekleşirse ortaya çıkacak yeni iş birlikleri çevresel açıdan faydalı olabilir.

¹⁶ Mohammed Ansari. “Islamic Perspectives on Sustainable Development”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 11/3, Collection 7, Periodicals Archive Online, 1994, p. 394.

Grafik 1. Ekolojiye Uygulanmış “Kuznets Eğrisi”

Kaynak: <https://ekogazete.files.wordpress.com/2012/01/kuznetsegrisi.jpg>

Michael P. Todaro ve Stephen C. Smithin *Ekonomik Kalkınma* adlı kitabında sürdürülebilir kalkınma kavramını çevreyi koruma ile ekonomik büyüme arasında bir denge gibi tasvir ediyor.¹⁷ Genel kabul gören bir tanımlamaya göre ise “kalkınma yalnız genel sermaye varlıkları stokunun zamanla artması veya sabit kalması halinde sürdürülebilir.” Ekonomik büyüme ve yaşam kalitesi çevrenin kalitesine bağlıdır. Ekonomide genel kapital stoku üretilmiş kapitalin (makinelere, fabrikalara, yollara) yanısıra insan kapitali (bilgi, deneyim, beceriler) ve çevre kapitalinden (örneğin ormanlar, toprak kalitesi) oluşmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma konsepti genel kapital stoku orta ve uzun vadede azalmasını ister. Sürdürülebilir net milli gelir kapital stoku azalmadan tüketilebilen bir değerdir.

$$NNI^* = GNI - D_m - D_n$$

NNI – sürdürülebilir milli gelir

GNI – gayri safi milli gelir

D_m – üretilmiş kapitalin amortismanı

D_n – çevre kapitalinin amortismanı

Ekonomik göstergeler hesaplanırken kullanılabilen bir diğer kavram

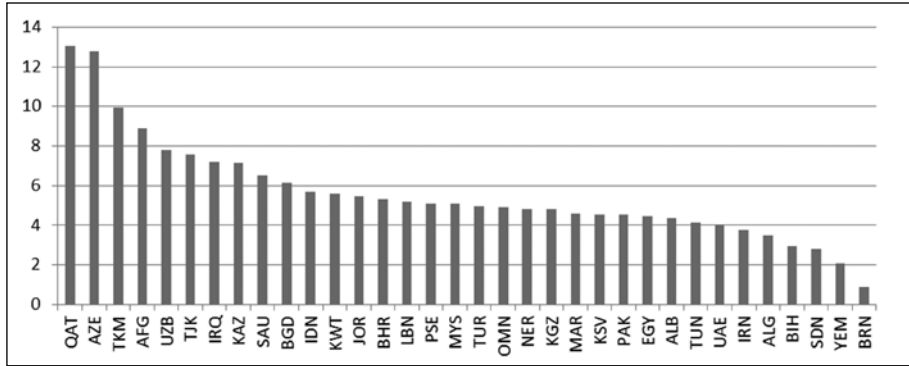
¹⁷ Michael Todaro and Stephen Smith, *Economic Development*, Prentice Hall, 11th Edition, 2011, p. 52.

ise “sürdürülebilir sosyal net ürün”dür (*sustainable social net product*). “Sürdürülebilir sosyal net ürün”(SSNP) milli net üründen (NNP) çevre korunması harcamaları (DE) ve doğal kaynakların amortismanının (DNC) çıkartılması ile hesaplanmaktadır.

$$SSNP = NNP - DE - DNC$$

P. Rogers‘in yaklaşımına göre bu formülün anlamı şudur: Çevreden üretim amacıyla aldığımız kaynakları ekonomide hesaba katmalıyız. Aynı zamanda bilmeliyiz ki, ormandaki tüm ağaçları keserek bunu milli gelir diye hesaba katamayız; sadece belli sürede yeniden büyüyecek ağaçların miktarı kadar ağaç kullanabiliriz. Diğer bir önemli metodolojik mesele çevreye verdiğimiz zararın net olarak hesaplanması ve bunun tüm sermaye projelerinde dikkate alınmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma için ekonomik kalkınmaya, ekonomik kalkınma için ise ekonomik büyümeye ihtiyaç duyulmaktadır. İslam ülkelerinde ekonomik büyüme son 5 yılda birkaç istisna dışında genelde pozitif olmuştur (1-10%). Ama birçok İslam ülkesinde ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve onun kalkınmaya dönüştürülmesi önemli bir gündem maddesini oluşturmaktadır.

Grafik 2. İslam Ülkelerin 11 Yıllık (2003-2013) Büyüme Oranları Ortalaması (%)

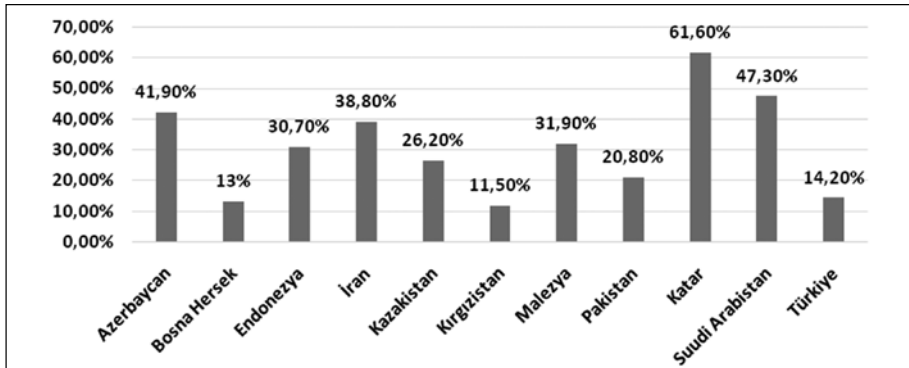
Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Rogerse göre sürdürülebilir kalkınma için gerekli olan temel unsur tasarruf miktarıdır. Tasarrufun gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranı insan kapitali, üretilen kapital ve doğal kapitalin toplam amortismanından (değer azalması) büyük veya ona denk olmalıdır.¹⁸

$$\text{Tasarruf/GSYİH} \geq D_i + D_u + D_d$$

Zayıf sürdürülebilirlik için aranan şart tasarruf oranının toplam kapital değerinin azalmasına denk olması, güçlü sürdürülebilirlik için aranan şart ise tasarruf oranının toplam kapital değeri azalmasından büyük olmasıdır. Bazı müslüman ülkelerin ekonomilerine baktığımız zaman toplam tasarrufun GSYİH'ya oranının aşağıdaki grafikte görüldüğü gibi petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynaklarla zengin ülkelerde daha yüksek olduğu görülmektedir.

Grafik 3. Tasarruf/GSYİH (2012)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Teorik tanımlamaların çoğunda sürdürülebilir kalkınma konsepti tabiat, yaşam desteği, insanlar ve ekonomi gibi unsurları kapsamaktadır. Yerel topluluklar ve toplumlar gibi unsurlar ise unutulmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevre boyutlarının her biri aynı seviyede önem taşımaktadır. Bir başka deyimle, ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması, sürdürülebilir kalkınmanın bağımsız ve karşılıklı etkileşim içerisinde olan önemli boyutlarıdır. Sürdürülebilir kalkınma kavramları ve mekanizmalarının değerlerini, sürdürülebilirlik ve gelişim ikileminin nasıl işlediğini aşağıdaki tabloda görebiliriz.

¹⁸ Rogers, Jalal and Boyd, pp. 25-28.

Tablo 2. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramları ve Mekanizmaları

Değerler	Sürdürülebilirlik			Gelişim	
	Ne sürdürülecek?	Hangi süre ile?	İlişkisi	Ne geliştirilecek?	Ne zamana kadar?
Özgürlük Eşitlik Dayanışma Tolerans Doğaya saygı Sorumluluğun paylaşılması	<p>Doğa</p> <p>Yerküre (antropojen iklim değişikliklerinin olmaması, fosfor ve nitrojen sürecine müdahalenin olmaması)</p> <p>Bioçeşitlilik (insani müdahalenin olmaması, biyolojik ihlallerin olmaması).</p> <p>Ekosistem (örneğin okyanuslar)</p>	<p>asırlar, daima</p> <p>yıllar, onyıllıklar</p> <p>asırlar, daima</p>		<p>İnsanlar</p> <p>Sağlık, yaşam (ömür) beklentisi, çocukların yaşamı. Yoksulluğun ve açlığın azaltılması.</p> <p>Eğitim ve beceriler.</p> <p>Kaliteli gıdaya erişim, barınma, enerji, temiz hava, su, sanitasyon, sağlık hizmetleri.</p> <p>Gelir ve istihdam olanakları, sosyal mobilizasyon.</p> <p>İnsan güvenliği (ekonomik, gıda, sağlık, çevresel, bireysel, yerel camia ve politik güvenlik)</p> <p>İnsan hakları (örneğin, yaşam hakkı, adil yargılanma hakkı, işgenc ve kölelikten uzaklık, konuşma özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, vicdan ve din özgürlüğü, hareket hürriyeti)</p> <p>Refah ve mutluluk</p>	<p>Şimdi, bir kaç yıl, on yıllarla</p> <p>Şimdi</p> <p>Şimdi</p>
	<p>Yaşam desteği</p> <p>Ekosistem hizmetleri (örneğin ormanlar, sahil bölgeleri, çayırlar, balıkçılık)</p> <p>Kaynaklar (örneğin su, tüketim, malzemelerin tüketilmesi, ekili araziler).</p> <p>Çevre (örneğin, hava kirliliği, kimyasallar, troposfer ozon tabakası, tarım).</p>	<p>Bir kaç yıl, on yıllarca</p>	<p>Sadece</p> <p>Daha çok</p> <p>Adeten</p> <p>Ama</p> <p>Ve</p> <p>Veya</p>	<p>Ekonomi</p> <p>Servet</p> <p>Verimli sektörler</p> <p>Tüketim</p> <p>Ekonomik büyüme, gelir uygunluğu</p> <p>Ticaret, üretim ve bölüşüm sistemleri</p> <p>Ekonomik esneklik, milli enerji, su ve gıda güvenliği.</p> <p>Altyapı, yapılar, kentleşme.</p> <p>Bilimsel, teknolojik, inovasyon kapasiteler.</p>	<p>Şimdi, bir veya bir kaç yıl</p> <p>On yıllarca</p>
	<p>Yerel camialar</p> <p>Barış</p> <p>Kültürler (örneğin, kültürel miras, gelenekler, geleneksel bilgiler).</p> <p>Gruplar</p> <p>Mekanlar</p>	<p>Bir kaç yıl, on yıllarca</p>		<p>Toplum</p> <p>Etkili kurumlar.</p> <p>Sosyal kapital, esnek toplumlar.</p> <p>Legitim devletler.</p> <p>İmkanlar sağlayan verimli bölgeler.</p> <p>İstikrarlı ve mutlu aileler.</p> <p>Jenerasyonlar arası eşitlik.</p>	<p>Bir kaç yıl</p> <p>On yıllarca</p>

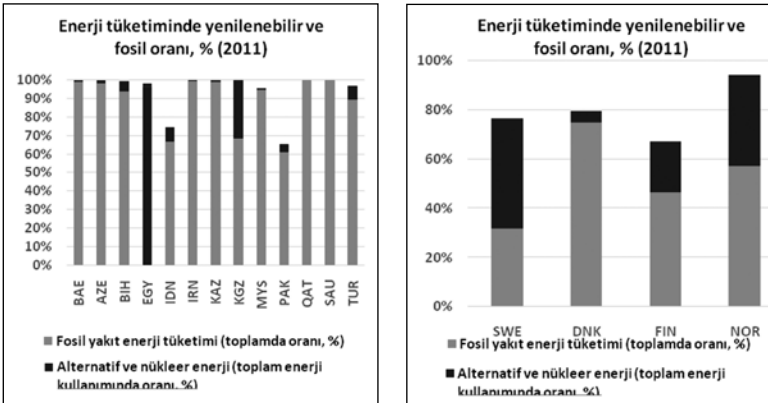
Kaynak: UNDESA Division for Sustainable Development, Global Sustainable Development Report, 1 July 2014 (page 210) <http://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621>

Sürdürülebilir kalkınma sürecinde ekonomik büyüme öyle bir şekilde sağlanmalı ki, bu şimdiki nesil için sosyal eşitlik sağlasın (*intra-generational equity*) ve gelecek nesiller için çevrenin dengesi korunsun (*inter-generational equity*). Her türlü ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir olması için ekolojik-çevresel sistemlerin “taşıma kapasitesi”nin (*carrying capacity*) olumsuz etkilenmemesi şartı da önemlidir. Bir diğer önemli mesele ise insanların veya toplumların gelir düzeyinin artması ile çevrenin korunması gibi hassas meselelere yönelik duyarlılıklarının artacağı varsayımdır (“Kuznets” yaklaşımı). Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili önemli teorilerden biri olan “Coase Teoremi”ne (Nobel ödüllü Ronald Coase’un geliştirdiği bir model) göre çevreyi kirleten taraf ile bunun mağduru olan tarafla birlikte en iyi çözümü üretebilirler.¹⁹ Piyasanın kendisinin çevresel etkileri düzenleyeceğini kanıtlayan teorisyenler de vardır. Enerjinin üretiminden elde edilen gelirlerin çevre alanında ve yenilenebilir enerji alanında sermaye gibi kullanılması da öngörülmektedir.

Enerji tüketiminde yenilenebilir ve fosil oranı, İslam ülkeleri (grafik 4. solda) ile gelişmiş İskandinav Ülkelerinde (grafik 4. sağda) farklı oranlarda seyretmektedir. İskandinav Ülkeleri ile kıyasladığımızda aşağıdaki grafikte yer alan İslam ülkelerinin büyük çoğunluğunu enerji tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının (alternatif ve nükleer enerji) oranı Kırgızistan dışında ya çok düşük, ya da neredeyse yok düzeyindedir.

Grafik 4. İslam ve İskandinav Ülkeleri’nde Yenilenebilir ve Fosil Kaynakların Enerji Tüketimindeki Oranları (% , 2011)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

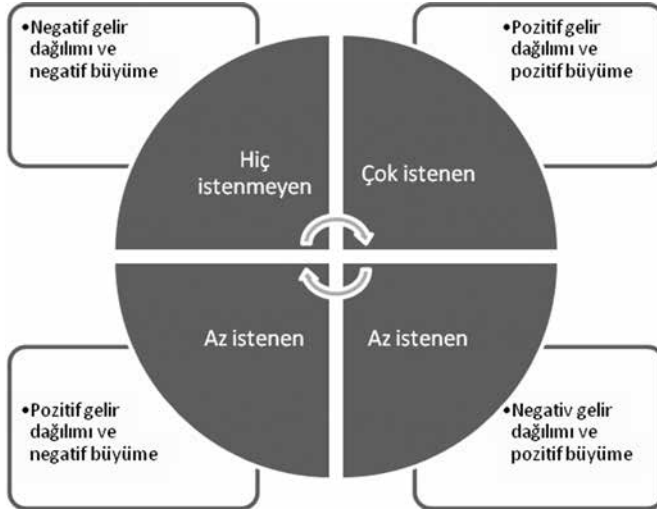
¹⁹ Ibid, pp. 25-28.

Sürdürülebilir kalkınmanın bir diğer konsepti “Ehrlich Aynılığı”dır. Burada sürdürülebilir kalkınmanın en önemli ayağı olan çevrenin etkilendiği faktörleri bir formül şeklinde “Ehrlich Aynılığı”nda (*Ehrlich Identity*) bulabiliriz.²⁰ Bu modelde kişi başına düşen tüketim, teknolojik değişimler, bir ülkenin nüfusundaki artışlar ve gelir düzeyi ön plana çıkmaktadır ($I = PAT$).

$$\text{Çevrenin Etkisi (I)} = \text{Nüfus (P)} * \text{Tüketim (A)} * \text{Teknoloji (T)}$$

Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunda ekonomik büyüme sonucunda oluşan refahın gelir dağılımı yolu ile eşit paylaşımı önem arz etmektedir. Şema 1 “Sosyal Kalkınma Esnekliği Haritası”nda pozitif gelir dağılımı ve pozitif büyüme çok istenen boyutu, negatif gelir dağılımı ve negatif büyüme ikilemi ise hiç istenmeyen boyutu oluşturmaktadır.

Şema 1. Sosyal Kalkınma Esnekliği Haritası

Kaynak: Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd (2007), “An Introduction to Sustainable Development”

4. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Ön Şartlar ve Önündeki Engeller

Birleşmiş Milletler’in ve diğer uluslararası örgütlerin raporlarında çeşitli zamanlarda bilim adamları ile yapılan anketlerde, sürdürülebilir

²⁰ Ibid, pp. 31-32.

kalkınma önündeki esas engeller aşağıdaki Tablo 3'te sıralanmaktadır. Bunları dünyanın önemli ekonomilerindeki fiskal açıktan doğan krizler, olması gerekenden daha yüksek seyreden işsizlik sorunu, dünyada su azlığından doğan krizler, keskin gelir eşitsizliği, iklim değişikliklerinin hafifletilmesindeki başarısızlıklar, aşırı hava olaylarının görülme sıklığının fazlalaşması (örneğin, seller, fırtınalar, yangınlar), global yönetimlerdeki başarısızlıklar, gıda krizleri, önemli mali kurumların ve mekanizmalarının başarısızlıkları, siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar gibi bir genelleme ile de takdim edebiliriz.

Tablo 3. Sürdürülebilir Kalkınma Önündeki Esas Engeller

<i>Doğal kaynaklar (petrol v e doğalgaz gibi) mücadelesinden doğan bölgesel çatışmalar</i>
<i>İklim, toprak, su, enerji ve gelişme arasındaki ilişkiler</i>
<i>Artan gelirlerle eşzamanlı olarak artan servetin paylaşımı eşitsizliğinden kaynaklanan siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar</i>
<i>Çocuk emeğinin istismarı</i>
<i>Çevremizde ve gıda zincirlerinde zehirli kimyasalların birikmesi nedeniyle insanlarda genetik mutasyonların büyük ölçekli artışı</i>
<i>Çevre ile ilişkilerde adil olmayan yaklaşımlar uygulayan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler</i>
<i>Gençlerin işsizlik sorunu</i>
<i>Yoksul ve hatta zengin ülkelerdeki yoksulluk kalıcı hale geldi</i>
<i>Net üretkenlikte antropojenik azalmalar ve insani benimsemeler</i>
<i>Zayıf aile yapıları</i>
<i>Piyasa çözümlerinden her yerde yoksullar kaybediyor</i>
<i>Okullardaki şiddet olayları ve etnik şiddet</i>
<i>İnsan uygarlığına asteroid tehdit</i>

Kaynak: UNDESA Division for Sustainable Development, Prototype Global Sustainable Development Report, 1 July 2014 (sayfa 210)

http://sustainabledevelopment.un.org/index_php?page=view&type=400&nr=1454&menu=1621

Çeşitli literatürlerden derlenerek hazırlanan aşağıdaki Tablo 4’te, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma için gerekli şartlar sıralanmıştır. Mesela ekonomik büyüme için daha fazla yerli ve yabancı sermaye gerektiği halde, sürdürülebilir kalkınma için kaynakların verimli ve tasarruflu kullanılması daha önemlidir. Aşağıdaki kıyaslamada görüyoruz ki, hem sürdürülebilir ekonomik büyüme hem de sürdürülebilir kalkınma için sadece niteliksel değil niceliksel şartlar da gerekmektedir.

Tablo 4. Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Sürdürülebilir Kalkınma İçin Gerekli Şartlar

Sürdürülebilir ekonomik büyüme için gerekli şartlar	Sürdürülebilir kalkınma için gerekli şartlar
Yerli ve yabancı sermayeler (öncelikle altyapı, eğitim ve sağlık sektörlerine)	Üretimde tüm kaynakların verimli ve tasarruflu kullanılması
Teknoloji transferi ve iş gücü piyasası	Kaynakların sorumsuz ve sınırsız tüketilmemesi
Rekabet ve yapısal değişiklikler	Çevre politikalarının oluşmasında tüm yerel aktörlerin katılımı
Çevre ve enerji kullanımı	Çevre politikalarının uygulanmasında tüm yerel aktörlerin katılımı
İhracatın teşviki ve sanayi politikaları	Uluslararası konsensus ve işbirliği
Etkili ve katılımcı yönetim	Yoksullukla mücadelede etkin politikalar
Döviz kurları ve tasarruf	Çevre felaketleri ve doğal afetlerle etkili mücadele
Sermaye akımları ve finansal piyasaların açıklığı	Nüfus artımlarının kaynak tüketimine uzun vadeli etkilerinin öngörülmesi
Makro ekonomik istikrar ve finansal sektörün gelişimi	Piyasa başarısızlıklarının çevreye ve sosyal eşitliğe olumsuz etkisini minimize etmek
Kentleşmeye kırsal yatırım	Eğitim ve sağlık hizmetlerinin kalitesi
Fırsat eşitliği ve bölgesel kalkınma	Çevre politikalarının bölgesel boyutları

Kaynaklar: (1) “The Growth Report Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development”, *The International Bank for Reconstruction and Development Commission on growth and development*, 2008, s. 33-67; (2) Peter Rogers, Kazi F. Jalal and John A. Boyd, “An Introduction to Sustainable Development”, 2007, s. 65-66.

Birleşmiş Milletlerin yanısıra Avrupa Birliği de 2001 yılında kendi ‘sürdürülebilir kalkınma stratejisi’ni onaylamıştır ve burada refah, çevre koruma ve sosyal uyumu sağlamak gibi şartlar öne sürülmüştür. Stratejinin yedi anahtar öncelikli sorunları çerçevesinde genel amaçları ve somut eylemleri geliştirilmiştir: İklim değişikliği ve temiz enerji; sürdürülebilir ulaşım; sürdürülebilir tüketim ve üretim; koruma ve doğal kaynakların yönetimi; halk sağlığı; sosyal içerme, demografi ve göç; küresel yoksulluk ve sürdürülebilir kalkınma zorlukları.

5. Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Sürdürülebilir kalkınma göstergeleri Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve bazı gelişmiş ülkeler tarafından birbirinden farklı bir şekilde geliştirilmiştir. Bunlar uzun vadeli dönemde sürdürülebilir kalkınma stratejileri, programları ve projelerinde durum değerlendirmesi için çok değerli verilerdir. O göstergelerden biri gibi sürdürülebilir çevre için siyasetler ve kurumlar reytingi, çevre politikalarının, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanılması ve onların korunmasını ne kadar kapsadığını değerlendiriyor. Birleşmiş Milletler, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu (OECD), Avrupa Birliği ve onun üye ülkeleri sürdürülebilir kalkınma konusunda benzerlikleri ve farklılıkları olan göstergeler ağı geliştirmişlerdir. Birleşmiş Milletler’in geliştirdiği sürdürülebilir kalkınma göstergeleri stok ve akış göstergeleri gibi iki kategoriye ayrılmaktadır.

Tablo 5. Birleşmiş Milletlerin Geliştirdiği Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Gösterge alanı	Stok göstergeleri	Akış göstergeleri
Temel refah	Sağlık üzerine ayarlanmış yaşam beklentisi	Yaşa özgü mortalite ve morbidite değişiklikleri endeksi
	Ortaöğretim sonrasının nüfusa yüzdesi	Lise sonrası eğitim oranı
	Normal sıcaklık sapmaları	Sera gazı emisyonları
	Zemin seviyesindeki ozon ve ince partikül konsantrasyonları	Duman oluşturan kirletici emisyonları
	Kaliteye göre arındırılmış su mevcudiyeti	Su kütlelerinin besin yükleri
	Doğal ortamlarda maddelerin parçalanması	Doğal yaşamın diğer kullanımlar için dönüşümü
Ekonomik refah	Reel kişi başına net dış finansal varlıklar	Yabancı finansal varlıklardaki reel kişi başına yatırım
	Reel kişi başına üretilen kapital	Üretilen kapital de gerçek kişi başına net yatırım
	Reel kişi başına insan kapitali	İnsan sermayesinde gerçek kişi başına net yatırım
	Reel kişi başına doğal kapital	Doğal sermayenin reel kişi başına net azalması
	Enerji kaynaklarının rezervleri	Enerji kaynaklarının azalması (tüketilmesi)
	Mineral kaynakların rezervleri	Mineral kaynakların azalması (tüketilmesi)
	Ormanlık alanlardaki ağaç rezervleri	Ağaç kaynaklarının azalması (tüketilmesi)
	Deniz kaynakları rezervleri	Deniz kaynaklarının azalması (tüketilmesi)

Kaynak: www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf

OECD üye ülkeler için aşağıdaki konulara göre yapılandırılmış ekonomik göstergelere dayalı sürdürülebilir kalkınma değerlendirmeleri yapmaktadır: a) sera gazı emisyonlarının azaltılması; b) hava kirliliğinin azaltılması; c) su kirliliğinin azaltılması; d) yenilenebilir ve yenilenemez doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı; e) atık yönetiminin iyileştirilmesi ve atıkların azaltılması; f) sürdürülebilir gelir ve emeklilik politi-

kalarının hazırlanması; g) gelişmekte olan ülkelerde yaşam standartlarını iyileştirmek. OECD tarafından geliştirilen sürdürülebilir kalkınma göstergeleri içerisinde çevresel varlıklar, ekonomik varlıklar, insan kapitali önem taşımaktadır.

Tablo 6. OECD Tarafından Geliştirilen Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Konular	Göstergeler
<i>Kaynak göstergeleri: biz kaynak tabanını koruyor muyuz?</i>	
<i>Çevresel varlıklar</i>	
Hava kalitesi	Sera gazları(SG) emisyonlarının endeksive CO ₂ emisyonları NO _x emisyonları
Su kaynakları	Su kullanımı yoğunluğu (soyutlamalar/yenilenebilir kaynaklar)
Enerji kaynakları	Enerji kaynaklarının tüketimi
Biyçeşitlilik	Korunan alanların büyüklüğünün toplam alanda payı
<i>Ekonomik varlıklar</i>	
Üretilen varlıklar	Net sermaye stokunun hacmi
Ar-Ge varlıkları	Çok faktörlü verimliliğin büyüme oranı
Finansal varlıklar	Net dış varlıklar ve cari işlemler dengesi
<i>İnsan kapitali (sermayesi)</i>	
Beşeri sermaye stoku	Ortaöğretim/yükseköğretim nitelikli insanların nüfusa oranı
İnsan sermayesine yatırım	Eğitim harcamaları
Beşeri sermayenin amortismanı	İşsizlik seviyesi ve oranı
<i>Sonuç göstergeleri: biz mevcut ihtiyaçları karşılayacak mıyız?</i>	
Tüketim	Hane halkı nihai tüketim harcamaları Belediye düzeyinde atık oluşumu çabaları
Gelir dağılımı	Gini katsayısı ¹
Sağlık	Doğumdan yaşam beklentisi Şehirlerde hava kalitesi
Çalışma durumu / istihdam	İstihdamın nüfusa oranı
Eğitim	Eğitim katılım oranları

¹ Gini endeksi bir ekonominin içerisinde bireyler ya da haneler arasında gelir dağılımının mükemmel eşit dağılımdan sapma derecesini ölçmektedir.

Avrupa Birliğine bağlı Eurostatın Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinin uygulanmasının izlenmesini sağlayan raporlarında kullanılmak üzere Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri geliştirilmiştir. Bu göstergeler 10 konuyu kapsamaktadır. Bu 100'den fazla gösterge içinden en önemlileri olarak 12 gösterge seçilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çabalarına Avrupa Birliği'nin ulaşması için strateji belgelerinde tanımlanan amaçlar ve hedefler bu göstergelerden anlaşılabilir.

Tablo 7. Avrupa Birliği Tarafından Geliştirilen Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri

Konular	Göstergeler
Sosyal-ekonomik kalkınma	Kişi başına düşen reel GSYİH büyüme oranı
Sürdürülebilir tüketim ve üretim	Kaynak verimliliği
Sosyal katılımcılık	Yoksulluk riskinde olan insanlar veya sosyal dışlanma
Demografik değişiklikler	Yaşlı işçilerin istihdam oranı
Halk sağlığı	Sağlıklı yaşam yılları ve yaşam beklentisi (doğumdan ve cinsiyete göre)
İklim değişikliği ve enerji	Sera gazı emisyonları
	Brüt nihai enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin payı
	Birincil enerji tüketimi
Sürdürülebilir ulaşım	Ulaşımında enerji tüketiminin GSYİH-e oranı
Doğal kaynaklar	Genel kuş endeksi
Küresel ortaklık	Resmi kalkınma yardımının (official development assistance - ODA) gayri safi milli gelire payı
İyi yönetim	Saydamlık, açıklık ve katılımcılık gibi önemli prensipleri olsa da, iyi yönetişimin genel kabul gören bir göstergesi yok

Kaynak: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

Tüm göstergeler ne kadar iyi veya geliştirilmiş olursa olsun, doğal olarak güçlü ve zayıf yönleri vardır. Önemli bir zayıflık ise genellikle dikkate alınan sistemin basitleştirilmesi, göstergelerin eylemlere yol açma özelliğinin olmaması, inceleme altında sistemi tanımlamak için sadece kötü bilgi vermesi, aranan sonuçların elde edilmesinde bazen başarısız

olmasıdır.²¹ Göstergelerin yanısıra BM'nin global sürdürülebilir kalkınma hedefleri (2014) de vardır ve onların tam listesi aşağıdaki gibidir:

Hedef 1. Yoksulluğun her yerde tüm formlarını sona erdirmek

Hedef 2. Açlığı sona erdirmek, gıda güvenliği ve gelişmiş beslenmeyi başarmak, sürdürülebilir tarımı teşvik etmek

Hedef 3. Sağlıklı bir hayat sağlamak ve her yaşta herkes için refahı teşvik etmek

Hedef 4. Kapsayıcı ve eşitlikçi kaliteli eğitim sağlamak ve herkes için hayat boyu öğrenme fırsatları sunmak

Hedef 5. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve bütün kadınları yetkilendirmek

Hedef 6. Su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ve müsait sanitasyon ortamının sağlanması

Hedef 7. Uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimin sağlanması

Hedef 8. Kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve verimli istihdamı ve insana yakışır iş ortamını teşvik etmek

Hedef 9. Esnek altyapı kurmak, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşme ve inovasyonu teşvik

Hedef 10. Ülkeler arasında ve içinde eşitsizliğin azaltılması

Hedef 11. Şehirler ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, esnek ve sürdürülebilir hale getirmek

Hedef 12. Sürdürülebilir tüketim ve üretim alışkanlıklarımızı oluşturmak

Hedef 13. İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acil harekete geçmek

Hedef 14. Sürdürülebilir kalkınma için okyanusların, denizlerin ve deniz kaynaklarının korunması

Hedef 15. Ekosistemlerin korunması, sürdürülebilir şekilde yönetilen ormanlar, çölleşme ile mücadele, arazi bozulmasını durdurmak ve biyolojik çeşitliliğin korunması

²¹ Jan Bebbington, *Accounting for Sustainable Development Performance*, CIMA Publishing, Elsevier, 2007, p. 34.

Hedef 16. Sürdürülebilir kalkınma için toplumsal huzuru ve kapsayıcı politikaları teşvik etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde, etkin, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumları inşa etmek

Hedef 17. Sürdürülebilir kalkınma için küresel ortaklık araçlarını güçlendirmek ve uygulamaları daha da canlandırmak.

BM gibi uluslararası örgütlerin dikkat çektiği, (a)“yeşil işler”, gençlerin istihdamı ve sosyal içermeye, (b) enerjiye erişim, verimlilik, sürdürülebilirlik, (c) gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarım, (d) su kaynaklarına erişim, (e) sürdürülebilir şehirler, (f) okyanuslar, balıkçılık yönetimi ve diğer deniz kaynaklarının korunması, (g) felakete hazırlıklı olmada geliştirilmiş esneklik gibi öncelikler İslam Ülkeleri için de önemlidir.

Tablo 8. Sürdürülebilir Çevre İçin Siyasetler ve Kurumlar Reytingi (1= aşağı düzey, 6=yüksek düzey) (CPIA)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	3	3	3	3	3	3			
Bosna Hersek	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
Endonezya	2,5	3							
Kazakistan	3	3	3	3	3	3	2,5	2,5	2,5
Pakistan	3,5	3,5	3,5	3	3	2,5	2,5	2,5	2,5
Afganistan		2	2	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
Nijerya	3	3	3	3	3	3	3,5	3,5	3,5
Sudan	2,5	2,5	2,5	2	2	2	2	2	2
Özbekistan	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
Yemen	3	3	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3	3

Tabloda kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya yönelik olarak uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların reytingi İslam ülkelerinde genelde yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere keskin farklılık göstermemektedir. Burada en aşağı performans Sudan ve Afganistan'da, daha iyi performans ise Özbekistan ve Bosna Hersek'te görülmektedir.

6. İslam Ülkeleri İçin Bazı Sürdürülebilir Kalkınma Göstergelerinin Kıyaslamalı Analizi

İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma göstergelerinden bazılarının kıyaslamalı analizini yapacak olursak performansların farklı olduğunu görebiliriz. Kritik göstergelere baktığımız zaman bazen aynı ülkelerin birden fazla göstergede başarı veya başarısızlık sergilediğini de söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda 33 İslam ülkesi için sosyal, ekonomik ve çevre boyutlarını kapsayan 10 sürdürülebilir kalkınma göstergesi kıyaslanmaktadır.

2012-2013 yılları verilerine göre, 33 İslam Ülkesinde ortalama kişi başına GSYİH 21255.6 dolardır; ama 26 ülkenin performansı bu ortalamanın altındadır. Bir başka deyişle petrol ve doğal gaz gelirleri sayesinde zenginleşen Körfez Arap ülkelerinin nüfus sayısı az olduğuna göre kişi başına milli gelir oranı yüksektir. Lider ülke ise yaklaşık kişi başına 125 bin dolar milli geliri olan Katar'dır. 12 ülkenin kişi başına milli geliri 10.000 ile 20.000 dolar arasında değişim gösteriyor, yani bunlar orta gelirli ülke diyebileceğimiz ülkelerdir. Kişi başına milli gelir düzeyi aşağı olan yoksul ülkeler ise Nijer, Sudan, Tacikistan, Bangladeş gibi ülkelerdir ki, bunların sayısı diğer ülke kategorilerine göre daha azdır. Tüm bunlar İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamada gerekli olan maddi kaynaklara ve gelirlilik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ama sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya ve uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların kalitesi sorunludur. Kurumsal kaliteyi arttırmadan etkin politika oluşturmak ve uygulamak zordur.²² Doğrudan yabancı yatırımın net girişinin GSYİH oranında doğalgaz zengini olarak net sermaye ihracatçısı olan Katar en aşağı orana, ekonomik büyüme için yabancı sermayeye ihtiyaç duyan Nijer ise en yüksek orana sahiptir. Her 1.000 canlı doğuma göre 5 yaş altı çocuk ölümünde Müslüman ülkeleri arasında yaklaşık 110 çocuk ölümü ile Nijer lider pozisyonda, zengin körfez ülkesi olan Bahreyn ise en iyi durumdadır.

²² Ann Dale and John B. Robinson, *Achieving Sustainable Development*, Project of the Sustainable Development Research Institute, UBC Press, 1996, pp. 146-147.

Tablo 9. İslam Ülkeleri İçin 10 Sürdürülebilir Kalkınma Göstergesinin Kıyaslamalı Tablosu (2012-2013)*

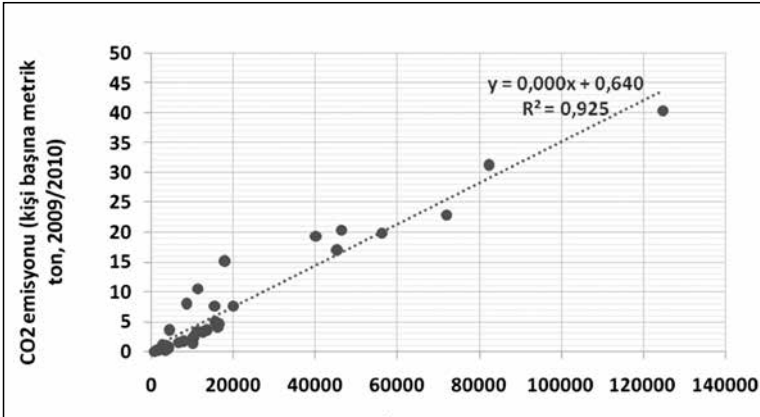
Gösterge / Ülke	Doğrudan yabancı yatırım, net giriş (GSYİH, %)	5 yaş altı çocuk ölümlü (1.000 canlı doğum)	GINI index	Kuşırtıları (tehdit altında)	CO ₂ emisyonu(kişi başına metrikton)	Sağlık harcaması (GSYİH, %)	Eğitime kamu harcaması (GSYİH, %)	Eklebilir arazi (ülke alanına oranı, %)	Ormanlanı (arazi alanına oranı, %)	Kişi başına GSYİH (PPP, \$)
Afganistan	0.46	100	---	14	0.29	8.65	---	11.93	2.07	1606
Arnavutluk	7.45	15.4	28.96	5	1.49	5.97	3.27	22.59	28.25	10116
Azerbaycan	35.6	33.03	33.03	15	5.05	5.39	2.44	22.95	11.32	15643
Bangladeş	1.27	43.4	32.12	28	0.37	3.6	2.23	58.96	11.04	2252
Bahreyn	2.94	6.6	---	2	19.34	3.88	2.58	2.1	0.74	40083
BosnalHersek	2.07	6.9	33.04	6	8.09	9.89	6	19.73	42.84	8709.9
Brunei	5.07	9.7	---	22	22.87	2.28	3.45	0.76	71.42	71991
BAE	2.5	8.5	---	9	19.85	2.84	1.1	0.56	3.82	56275
Cezayir	0.73	25.8	35.33	8	3.33	5.25	4.34	3.17	0.62	12606
Mısır	1.06	22.3	30.75	10	2.62	4.99	3.76	2.81	0.07	10416
Endonezya	2.24	30.5	35.57	122	1.8	3.03	3.56	12.97	51.37	7872
İran	0.93	17.5	38.28	22	7.68	6.71	3.61	10.87	6.8	15402
İrak	1.58	35	29.54	14	3.7	3.59	---	7.89	1.9	13635
Ürdün	4.83	19.3	33.69	8	3.44	9.83	4.95	2.41	1.09	11292
Kazakistan	6.77	17.9	28.56	22	15.24	4.18	3.06	8.48	1.22	17953
Kırgızistan	4.43	26.1	33.39	12	1.17	7.13	6.79	6.65	5.15	2736
Kosovo	4.55	---	---	---	---	---	---	27.56	---	8739.6
Kuveyt	1.56	9.9	---	6	31.32	2.53	3.76	0.56	0.37	8247.5
Lübnan	8.51	9.5	---	8	4.7	7.58	2.2	20.23	13.39	16431
Fas	2.96	31.5	40.88	9	1.59	6.4	5.38	18.03	11.54	6697.6
Malezya	3.17	8.5	46.21	45	7.68	3.95	5.94	2.94	61.73	19997
Katar	0.17	8.4	---	4	40.31	2.16	2.45	1.12	0.0	124785
Filistin	1.75	22.5	34.46	8	0.62	---	---	7.48	1.52	4071.2
Pakistan	0.38	87.8	29.63	29	3.15	---	---	27.48	2.08	4138.7
Umman	1.33	11.5	---	8	20.41	2.62	4.32	0.11	0.01	46430.4
Nijer	12.4	109.7	31.16	7	0.09	7.16	4.44	12.55	0.93	828.8
Suudi Ar.	1.66	16.1	---	15	17.04	3.21	5.14	1.47	0.45	45291.6
Sudan	3.67	78.8	35.29	15	0.31	7.25	---	8.86	23.18	3524
Tacikistan	2.59	49.3	30.77	9	0.37	5.76	4	6.14	2.93	2212
Türkmenistan	8.86	57	40.77	12	10.52	1.98	3.9**	4.13	8.78	11360.5
Tunus	3.44	15.8	35.79	5	2.45	7.04	6.17	18.27	6.69	10235
Türkiye	1.67	20.4	40.04	16	4.13	6.29	2.86	26.74	15.04	16195.2
Özbekistan	1.32	43.9	35.19	12	3.66	5.89	7.42	10.23	7.68	4412.5
Yemen	0.00	53.6	35.91	12	0.96	5.53	5.15	2.36	1.04	3760.7

*- bazı ülkeler için daha önceki yılların rakamları kullanılmıştır; (Tabloda kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası meta veri tabanı). ** - Türkmenistanla ilgili en son istatistik güncellenme 1991 yılında yapılmıştır.

Önemli çevre göstergesi tehdit altında olan kuş türlerinin sayısına göre Endonezya'nın durumu diğer ülkelere kıyasla daha kötüdür. Katar ise bu sorunun en az yaşandığı ülke durumundadır. Ama Katar İslam ülkeleri arasında en fazla kişi başına metrik tonla CO₂ emisyonu olan ülkedir; az gelişmiş ülkelere kıyasla olan Nijer ise bu listenin sonundadır. Sağlık harcamalarının GSYİH'a oranı Bosna-Hersek'te en yüksek, Türkmenistan'da ise en düşüktür. Eğitim ve kamu harcamalarının GSYİH'a oranı Kırgızistan'da en yüksek, Birleşmiş Arap Emirlikleri'nde ise en aşağı olarak gözlemlenmektedir. İslam ülkeleri için stratejik sorun niteliğinde olan ekilebilir arazilerin genel ülke arazisine oranı Bangladeş en avantajlı, Umman ise en dezavantajlı durumdadır. Orman alanlarının genel arazi alanına oranı Brunei Sultanlığında yüksek, Katar'da ise neredeyse yok diyebileceğimiz düzeydedir. Gelirlerin adil dağılımı üzerinden sosyal eşitliğin mevcut düzeyini gösteren GINI endeksinde Arnavutluk en avantajlı, Malezya ise en dezavantajlı durumdadır.

İslam ülkelerinde ekonomik refah (kişi başına gelirle ölçülebilir) düzeyi yüksek olan ülkelere karbondioksit emisyonu gibi olumsuz çevresel etkiler de yüksek orandadır. Bu ise İslam ülkelerinin “Kuznets eğrisi”ndeki dönüm noktasına (*turning point*) henüz ulaşmadığını sergilemektedir.²³ İslam ülkelerinde (araştırmada verileri kullanılan 33 ülke) kişi başına gelirin 1% artışı, CO₂ emisyonunun 0.03% artışına neden olabilmektedir.

Grafik 5. Ekonomik Refah ve Çevre İlişkisi (“Kuznets eğrisi” yaklaşımı)

Grafikte kullanılan istatistik verilerin kaynağı: Dünya Bankası veri tabanı <http://data.worldbank.org/country>

²³ “Kuznets eğrisi” literatürde genelde kükürt içeren bazı kirlenmeler için uygulanıyor.

Aslında yukarıdaki iki değişken arasındaki korelasyon yüksektir. Gelir düzeyi ve yoksulluk sürdürülebilir kalkınma ve çevre sorunlarının çözümünü özellikle az gelişmiş ülkeler için kalıcı veya kronik bir soruna dönüştürüyor.²⁴ İslam ülkelerinde de gözlemlenebilen sürdürülebilir olmayan üretim ve tüketim alışkanlıkları hükümetlerin insanlara kaliteli yaşama yönelik hizmet götürmesi sürecini de zora sokuyor. Çölleşme, hava kirliliği, orta ve yüksek düzeyde sera gazları emisyonu, ekilebilir tarımsal alanların azlığı, su kaynaklarının sanayi atıkları ile kirlenmesi, doğal alanların ve bitki-hayvan çeşitlerinin ekolojik açıdan tehdit altında olması, gıda yetersizliği gibi ciddi sorunlarla karşılaşan bazı İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma ve çevre politikalarının yeniden gözden geçirilmesi gereklidir. Sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamak ve çevre sorunlarını çözmek için eğitime, sağlığa, toprakların korunmasına ve diğer doğal kaynakları iyileştirme çalışmalarına kaynak ayırmak için gerekli sermaye birikimi ve kamu maliyesi olmayan ülkelerin yüzde iki veya yüzde üçlük yıllık nüfus artımı sorunları kısır döngüye hapis ediyor.²⁵ Çevre sorunlarına daha kalıcı olan çözümler üretmek için İslam Konferansı Örgütüne üye olan ülkelerin teknolojik gelişmelere ve Ar-Ge çalışmalarına önem vermeleri gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ve çevre politikalarının verimli bir biçimde uygulanması için gerekli yasal düzenlemeler, tüm toplumsal aktörlerin (sivil toplum, özel sektör ve yerel topluluklar) sürece dâhil edilmesi, bölgesel işbirliğinin artırılması önemli faktörlerdir.²⁶ Gelişmekte olan Türkiye gibi İslam ülkelerinin yeni çevre dostu teknolojilerin transferi ve yaygınlaştırılması için uluslararası yatırım ve finansal mekanizmalardan etkili bir biçimde faydalanması önemlidir.²⁷

²⁴ Hakan Konac, *Journal of Economic Cooperation*, Vol. 25, Issue 4, 2004, pp. 1-60.

²⁵ Rodney White, "Strategic Decisions for Sustainable Development in the Third World", *Third World Planning Review*, 16/2, Collection 5 (with 1996-2000 update), Periodicals Archive Online, 1994, pp. 104-105.

²⁶ Hakan Konac, "Environmental issues and sustainable development in OIC countries", *Journal of Economic Cooperation* 25/4, 2004, p. 40.

²⁷ A. Deniz Özdemir, Dilek D. Yazıcı, Nurcan Yağımlı ve Funda Pılgır, "İklim değişikliği etkilerine uyum", T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, 2009, s. 21.

7. Sonuç

Sürdürülebilir kalkınma için ekonomik kalkınmaya, ekonomik kalkınma için ise ekonomik büyümeye ihtiyaç duyulmaktadır. İslam ülkelerinde ekonomik büyüme son 5 yılda bir kaç istisna dışında genelde pozitif olmuştur (%1-10). Bir çok İslam ülkesinde ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve onun kalkınmaya dönüştürülmesi önemli bir gündem maddesini oluşturmaktadır.

İslam ülkeleri için sürdürülebilir kalkınma göstergelerinden bazılarının kıyaslamalı analizi yapılacak olursa performansların farklı olduğu görülecektir. Kritik göstergelere baktığımız zaman bazen aynı ülkelerin birden fazla göstergede başarı veya başarısızlık sergilediğini de söyleyebiliriz. Kişi başına düşen gelir ortalaması İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamada gerekli olan maddi kaynaklara ve gelirlilik düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ama sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya ve uygulanan sürdürülebilir çevreye yönelik devlet siyasetlerinin ve kurumların kalitesi sorunludur. Kurumsal kaliteyi arttırmadan etkin politika oluşturmak ve uygulamak zordur.

Zayıf sürdürülebilirlik için aranan şart tasarruf oranının toplam kapital değerini azalmasına denk olması, güçlü sürdürülebilirlik için aranan şart ise tasarruf oranının toplam kapital değerini azalmasından büyük olmasıdır.

Bazı müslüman ülkelerin ekonomilerine baktığımız zaman toplam tasarrufun GSYİH'ya oranının petrol ve doğal gaz gibi doğal kaynaklarla zengin ülkelerde daha yüksek olduğu görülmektedir. İslam ülkelerinde ekonomik refah (kişi başına gelirle ölçülebilir) düzeyi yüksek olan ülkelerde karbondioksit emisyonu gibi olumsuz çevresel etkiler de yüksek orandadır. Bu ise İslam ülkelerinin "Kuznets eğrisi"ndeki dönüm noktasına (*turning point*) henüz ulaşmadığını göstermektedir. İslam ülkelerinde (araştırmada verileri kullanılan 33 ülke) kişi başına gelirin 1% artışı, CO2 emisyonunun 0.03% artışına neden olabilir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramını ve teorik yaklaşımlarını İslami yaklaşım açısından çalışan az sayıda da olsa araştırmacılar ve onların değerli araştırmaları mevcuttur. İslamda servet birikiminin ahlaki ve hukuki açıdan doğru yollara baş vurularak gerçekleştirilmesinin istenmesi, adaletli bir sosyal yaşam için gelirlerin yeniden bölüşüm

mekanizmalarının oluşturulması, refahın bireysel hak olmasının tanınması, ikili ilişkilerde mutlak olarak dürüstlük şartının aranması gibi, bu dinin tam anlamıyla kuşatıcı bir sürdürülebilir kalkınma paradigması olmasa bile bu meselenin mikro fenomen gibi temellerini pozitif yönde etkileyici kuralları vardır.

Sürdürülebilir kalkınma veya sadece kalkınma konsepti sonsuz zaman horizonunu içermektedir. Oysa politik kararlar belli zaman diliminde alınmaktadır. Bu ise İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma planlarını çoğu zaman kesintiye uğratmaktadır. İslam ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri pratik düzeyde bölgesel ve geniş uluslararası sürdürülebilir kalkınma gündemine katkı sağlayabilir. Onlar bu alandaki ilerlemeyi ölçmenin yanı sıra, ülkeler arasındaki işbirliğinin daha da geliştirilmesi için bir araç olarak hizmet verebilir.

BM gibi uluslararası örgütlerin dikkat çektiği (a) “yeşil işler”, gençlerin istihdamı ve sosyal içerme, (b) enerjiye erişim, verimlilik, sürdürülebilirlik, (c) gıda güvenliği ve sürdürülebilir tarım, (d) su kaynaklarına erişim, (e) sürdürülebilir şehirler, (f) okyanuslar, balıkçılık yönetimi ve diğer deniz kaynaklarının korunması, (g) felakete hazırlıklı olmada geliştirilmiş esneklik gibi öncelikler İslam ülkeleri için de önemlidir.

Gelişmekte olan İslam ülkelerinin çevre dostu yeni teknolojilerin transferi ve yaygınlaştırılması için uluslararası yatırım ve finansal mekanizmalardan etkili bir biçimde faydalanması da önemlidir. Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın önemli bir ön şartı olan inovasyon ve teknolojik dönüşüme dayalı ekonomik büyümeye ulaşılmazsa, özellikle orta gelir düzeyinde olan İslam ülkelerinin kronik kalkınma sorunları ile karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç olarak; İslam ülkelerinde milli gelirden araştırma-geliştirme ve inovasyona daha büyük payın ayrılması, çevreyi olumsuz etkileyen endüstriyel üretimlerin ekonomideki payının aşamalı olarak azaltılması, sürdürülebilir enerji, sürdürülebilir ulaşım, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir üretim ve tüketim alanında farkındalığı yükselten projelerin uygulanması, sosyal ve ekonomik hayatı pozitif etkileyecek yapısal reformların hayata geçirilmesi gibi uygulamaların yapılması sürdürülebilir kalkınma performansının İslam ülkelerinde yükselmesinin temel taşları olabilir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Urungu. “Sürdürülebilir kalkınma: uygulamalı antropolojinin eylem alanı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. 24, 2010.
- Ann Dale, John Robinson. *Achieving Sustainable Development*, Project of the Sustainable Development Research Institute, UBC Press, 1996.
- Ansari, Mohammed. “Islamic Perspectives on Sustainable Development”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 11/3, Collection 7, Periodicals Archive Online, 1994.
- Bebbington, Jan. *Accounting for Sustainable Development Performance*, CIMA Publishing, Elsevier, 2007.
- Birleşmiş Milletler. “Çevresel ve Ekonomik Hesaplar Sistemi” Rehberi, 2003, s. 4. unstats.un.org/unsd/envaccounting/seea2003.pdf (Erişim: 10.12.2014)
- “Current Ideas on Sustainable Development Goals and Indicators”, *RIO Issues Briefs*, Produced by the UNCSD Secretariat No. 6, 2012.
- “Global Sustainable Development Report”, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Division for *Sustainable Development*, 1 July 2014.
- Haleem, Harfiyah Abdel. *Islam and the Environment*, Ta-Ha Publishers Ltd, 1999.
- Harris, Jonathan M. “Basic Principles of Sustainable Development”, *Global Development and Environment Institute Working Paper: 00-04*, Tufts University, USA, 2000.
- Hossain, Dewan Mahboob. “Sustainable Development and Islam: Is Religious Teaching Invalid?”, *Middle East Journal of Business*, Vol. 9, Issue 1, 2014.
- Keleş, Ruşen. *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.
- Khan, Mushtaq H. “Social justice and sustainable development in Muslim countries”, Department of Economics, SOAS, University of London, 2005.
- Konac, Hakan. “Environmental issues and sustainable development in OIC countries”, *Journal of Economic Cooperation*, 25/4, 2004, pp. 1-60.

- Odeh Rashed, Al Jayyousi. "Islam and Sustainable Development: New Worldviews", *Transformation and Innovation Series*, 2012.
- Özdemir, A. Deniz, Dilek D. Yazıcı, Nurcan Yağımlı ve Funda Pılgır. "İklim değişikliği etkilerine uyum", T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı, 2009.
- Peter Rogers, Kazi F. Jalal, John A. Boyd. *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, 2007.
- Stevens, Candice. "Measuring Sustainable Development", *OECD StatisticsBrief*, No. 10, 2005.
- "The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development", The International Bank for Reconstruction and Development, World Bank, *Commission on Growth and Development*, 2008.
- Tıraş, H. Hayrettin. "Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: teorik bir inceleme", *KSÜ İİBF Dergisi*, S. 2, 2012, s. 57-73.
- White, Rodney. "Strategic Decisions for Sustainable Development in the Third World", *Third World Planning Review*, 16/2, Collection 5 (with 1996-2000 update), Periodicals Archive Online, 1994, pp. 103-115.
- Zeyneb, Hafsa Orhan Aström. "Paradigm Shift for Sustainable Development: The Contribution of Islamic Economics", *Journal of Economic and Social Studies* Vol. 1.
- Zubair Hasan. "Sustainable development from an Islamic Perspective: meaning implications and policy concerns", International Islamic University of Malaysia, J.KAU: *Islamic Economics*, Vol. 19, No. 1, pp: 3-18 (2006 A.D/1427 A.H), 2011.